

ΜΥΡΤΩ ΔΡΑΓΩΝΑ – ΜΟΝΑΧΟΥ

**ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΑΓΑΘΟ
ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ**

ΜΥΡΤΩ ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ

ΑΝΘΡΩΠΙΝΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΑΓΑΘΟ ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Ὁ ἀναπόφευκτα συνοπτικός τίτλος τῆς ἀνακοίνωσης, παρά τήν ἀριστοτελική ὀρολογία του, «θέλει καί δέν θέλει»¹ νά εἶναι σύμφωνος μέ τό ἀριστοτελικό πνεῦμα καί τήν πρόσβασή μου σ' αὐτό. Καί τοῦτο ὄχι μόνο ἀπό δική μου ἀδυναμία νά ἐκφρασθῶ πιστότερα. Γιατί τό ἀγαθό πού κορυφώνει τήν ἀριστοτελική ἀναζήτηση καί ἀποτελεῖ τό πλήρωμά της – τό ἀγαθό πού ἔχω κατά νοῦ νά ἀνιχνεύσω στά «Ἠθικά»² καί τά *Πολιτικά* – παρόλο πού καλύπτει, δέν ἐξαντλεῖται, ἀλλ' ὑπερβαίνει τό συμβατικά «πολιτικό» καί τό «ἀνθρώπινο»³. Ἡ «θεωρία» ὡς «νοῦ ἐνέργεια» γιά τόν ἄνθρωπο καί ὁ «φιλόσοφος βίος» γιά τήν πόλη «ξεπερνοῦν καί δέν ξεπερνοῦν» τά μέτρα τά ἀνθρώπινα, ἀνάλογα μέ τό μέτρο σύγκρισης τοῦ «ἀν-

1. Γιά τόν ὑπαινιγμό βλ. Ἡράκλειτος Β 32 DK.

2. Κυρίως στά *Ἠθικά Νικομάχεια* ἀλλά καί στά *Ἠθικά Εὐδήμια*. Γιά τό ἀκόμα ἀμφιλεγόμενο θέμα τῆς σειρᾶς τῆς συγγραφῆς τους καί γιά τό ποιο ἐκφράζει πληρέστερα τήν ὄριμη ἀριστοτελική ὀρθοδοξία βλ. C.J. Rowe, *The Eudemian and Nicomachean Ethics, A Study in the Development of Aristotle's Thought*, Cambridge 1971 (μᾶλλον παραδοσιακή θέση) καί τίς πρόσφατες ριζοσπαστικές ἀπόψεις τοῦ A. Kenny, *The Aristotelian Ethics*, Oxford 1978, 1-49. Μέ τήν ἀπόδοση τῶν κοινῶν βιβλίων Ε' Ζ' Η' στά *HE* μέ βάση οὐσιαστικά καί ὑφομετρικά κριτήρια, ὅπως προκύπτουν ἀπό τή χρησιμοποίηση ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν, ἡ θεώρηση τῶν *HE* ὡς ὕστερων καί πιό ὄριμων φιλοσοφικά εἶναι ἀρκετά πειστική καί ἀνατρεπτική τῶν θέσεων τοῦ Jaeger, παρόλο πού μερικές ἐπιφυλάξεις μποροῦν ἀκόμα νά ὑπάρχουν ὡς πρὸς τή χρήση τοῦ ἀποφασιστικοῦ γιά τή χρονολόγηση ὅρου «φρόνησις» πού δέν ἔχει ἐρευνηθεῖ στά *HE* ὅσο ἐξαντλητικά θά ἔπρεπε. Γιά μιά μέση πρόσφατη θέση βλ. J.D. Monan, *Moral Knowledge and its Methodology in Aristotle*, Oxford 1968, X, 38-39, 151. Γιά τή γνησιότητα καί χρονολόγηση τῶν *Ἠθικῶν Μεγάλων*, βλ. Kenny, ὁ.π. 215 ἐπ. καί γιά τή θέση τους στό «τέλος» σέ σχέση μέ τίς λοιπές ἀριστοτελικές πραγματεῖες βλ. W. Jaeger, *On the Origin and Cycle of the Philosophic Ideal of Life*, transl. by A. Robinson, Oxford 1948², 444-451.

3. *HN* 1094b 7, 1102a 5-15. Πρβλ. Kathleen Wilkers, «The Good Man and the Good for Man in Aristotle's Ethics», *Mind* (1978) 553, A. Kenny, «Aristotle on Happiness», John Barnes, Malcolm Schofield, Richard Sorabji (Eds.) *Articles on Aristotle*, 2. Ethics and Politics, London 1977, 27 καί J.M. Cooper, *Reason and Human Good in Aristotle*, Cambridge Mass. 1975, 149-154, 176-177.

θρωπικοῦ»⁴. Σέ ἀντιδιαστολή μέ τό θεϊκό, τό «ἀνθρώπινο» ἀγαθό ὑποβαθμίζεται. Ἡ εὐδαιμονία ὡς εὐπραξία, ἐνέργεια κατά τήν ἠθική ἀρετή, ἔρχεται σέ δεύτερη μοίρα⁵. Ἡ σοφία εἶναι πιο πάνω ἀπό τή φρόνηση⁶. Σέ ἀντιδιαστολή ὁμως μέ τό ζωικό, τό ἀνθρώπινο προσεγγίζει τό θεῖο.⁷ Ἡ «θεωρία» νομιμοποιεῖται ὡς ὑψιστη εὐδαιμονία, ἀφοῦ ἀποτελεῖ ἐνέργεια τοῦ νοῦ, τοῦ ἀποκλειστικά ἀνθρώπινου ἀλλά καί θεϊκοῦ στοιχείου στόν ἀνθρώπο. Γιατί ὁ νοῦς, ὅσο ξέχωρος κι ἂν εἶναι ἀπό τή σύνθετη θνητή ἀνθρώπινη φύση – καί ὁ μόνος ὡς καθαρή ἐνέργεια, ὡς «ποιητικός»⁸ νοῦς, ἀθάνατος – συνιστᾷ τό αὐθεντικό Ἐγώ⁹, τή γνήσια προσωπικότητα, τό κατ' ἐξοχήν ἀνθρώπινο συστατικό καί δικαιώνει τό «ἔργον»¹⁰ τοῦ ἀνθρώπου ὡς «ψυχῆς ἐνέργειαν κατά λόγον ἢ μή ἄνευ λόγου».¹¹ Τό «πολιτικό» ἀγαθό, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὡς «τό δίκαιον καί τό κοινῆ συμφέρον»¹², καθοριστικό τοῦ σκοποῦ τῆς ὀρθῆς πολιτείας, ὑποβιβάζεται σέ σύγκριση μέ τό «βίον τό φιλόσοφο», πού καί στό συλλογικό ἐπίπεδο ἀντανακλᾷ ὅ,τι εἶναι στό ἀτομικό «ὁμοίωμα»¹³ τοῦ θεϊκοῦ. Στά πλαίσια ὁμως τῆς πόλης, ἐνιαίας ὁλότητας ἀπό ποικίλα μόρια, πλήθους ἐνοποιημένου μέ τήν παιδεία¹⁴, εὐπραξία καί θεωρία, πολιτικός, δηλαδή, βίος καί φιλόσοφος συμφιλιώνονται περισσότερο ἀπ' ὅ,τι στό ἀτομικό ἐπίπεδο καί ὀριοθετοῦν ἀρμονικότερα τό περιεχόμενο τῆς κοινῆς εὐδαιμονίας. Καί ὁ στόχος τῆς ἀνακοίνωσής μου νά ἀναλύσω τό ἀγαθό τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἀνθρώπου καί τῆς πόλης του, τήν εὐδαιμονία του ὡς ἀνθρώπου καί ὡς πολίτη κυρίως ὡς «θε-

4. Βλ. χαρακτηριστικότερα *HE* 1217a 22: «Ἀνθρώπινον δέ λέγομεν, ὅτι τάχ' ἂν εἴη καί βελτιόνος τινος ἄλλου τῶν ὄντων εὐδαιμονία οἷον θεοῦ». Πρβλ. *HN* 1141a 33-34. G.H. Von Wright, *The Varieties of Goodness*, London 1963, 86 ἐπ. καί J. Clark, *Aristotle's Man*, Oxford 1975, IX ἐπ.

5. *HN* 1178a 9: «Δευτέρως δ' ὁ κατά τήν ἄλλην ἀρετήν». Πρβλ. ὁμως 1098b 22, 1140b 6-7 καί γιά διεύρυνση τῆς ἔννοιας *Πολ.* 1362a 21 ἐπ. Βλ. ἐπίσης Cooper, ὁ.π. 179.

6. Ὡς ἀρετή τῆς πρακτικῆς διάνοιας, *HN* 1141a 20-34, 1143b 34, 1145a 7.

7. *HN*. 1179a 20-27, 1178b 28. Πρβλ. *Πολ.* 1253a 9.

8. Κυρίως ὡς «ἐνεργητικός» ἀντίθετος τοῦ «παθητικοῦ». Παρά τή σχετική ὁρολογία στό *Περί ψυχῆς* 430a 10-25, ὁ ὅρος ἀπό τόν Ἀλέξανδρο τόν Ἀφροδισιέα, *De intellectu* 107, *De anima* 89. Βλ. γενικά πάντως γιά τή φύση καί τήν ἀθανασία του, *Περί ψυχῆς* 429a 10-430a 25, *Περί ζώων γενέσεως* 736b 28 ἐπ.

9. *HN* 1178a 7: «εἶπερ τοῦτο [sc. ὁ νοῦς] μάλιστα ἀνθρώπος». Πρβλ. T. Nagel, «Aristotle on Eudaimonia», *Phronesis* 17 (1972) 252-9.

10. *HN* 1097b 25. Βλ. R. Sorabji, «Function», *Philosophical Quarterly* 14 (1964) 289-302.

11. *HN* 1098a 7.

12. *Πολ.* 1282b 16: «ἔστι δέ πολιτικόν ἀγαθόν τό δίκαιον... τό κοινῆ συμφέρον». Γιά τήν ἔννοια τοῦ «κοινοῦ συμφέροντος» στήν πολιτική φιλοσοφία βλ. Brian Barry, «The Public Interest», Antony Quinton (ed.) *Political Philosophy*, Oxford 1973⁴, 112-126.

13. *HN* 1178b 27.

14. *Πολ.* 1263a 36. Καί μέ τήν πολιτεία: *Πολ.* 1276b 11.

ωρία» στην περιοχή της ατομικής και της πολιτειακής ήθικης και ζωής μπορεί έτσι από τον τίτλο της να νομιμοποιηθεί. "Εστω κι αν ο «θεωρητικός βίος», που από την κλίμακα της ευδαιμονίας ιδιαίτερα θά επισημάνω, υπερβαίνει το «άνθρωπεύεσθαι»¹⁵ της ήθικης και της πολιτικής αρετής – τό ιδανικό του μέτρου και του μέσου –¹⁶ μέ τό «άθανατίζειν» της σοφίας, που τελικά ανάγεται σέ θεραπεία του ένδο- ανθρώπινου και έξω- ανθρώπινου θείου¹⁷, άπηχώντας την πλατωνική «όμοίωσιν θεῶ κατά τό δυνατόν»¹⁸.

Πιό συγκεκριμένα, ὅπως άπ' ὅσα εἶπα ἔγινε φανερό, ή προβληματική της ανακοίνωσής μου έντοπίζεται στή διερεύνηση της άπάντησης του Ἄριστοτέλη στό ριζικό ἐρώτημα της πολιτικής φιλοσοφίας «ποιός πρέπει νά εἶναι ὁ σκοπός του κράτους»¹⁹, σέ συνάρτηση μέ τό «τίς αἰρετώτατος βίος»²⁰ και τό παρεπόμενό του «πῶς νοεῖται ὅτι συμπίπτει τό γενικό καλό μέ τό ατομικό;» Και, λιγότερο άναχρονιστικά, άφοῦ στόν Ἄριστοτέλη δέν ἔχει ακόμα άποκρυσταλλωθεῖ ή θεμελιακή διάκριση κράτους και κοινωνίας, «πρός τί τέλος δεῖ την άρίστην πολιτείαν συντείνειν»²¹ και «πῶς [κατά παραλλαγή του «πότερον»] την ευδαιμονίαν την αὐτήν εἶναι φατέον ενός τε ἐκάστου τῶν ανθρώπων και πόλεως»²².

Ἄπό τον ὀρισμό της «πολιτείας» ὡς «πόλεως τάξεως»²³ σέ διάφορες παραλλαγές²⁴ και μέ άναφορά στό ἐρώτημα «τί τό τέλος ἐκάστης ...κοινωνίας»²⁵ και τούς άξιωματικούς άφορισμούς στά *Ἠθικά Νικομάχεια* «πᾶσα ... πρᾶξις τε και προαίρεσις, άγαθοῦ τινός ἐφίεσθαι δοκεῖ»²⁶ και στά *Πολιτικά* «πᾶσαν πόλιν ὀρῶμεν κοινωνίαν τινά οὔσαν... άγαθοῦ τινος ἔνεκεν συνεστηκυίαν»²⁷ εἶναι φανερό ὅτι σκοπός του ανθρώπου και της πολιτείας εἶ-

15. *HN* 1178b 7.

16. *HN* 1106a 28-35, 1109a 20, 1113a 33. Πρβλ. *Πολ.* 1342b 34: «τό τε μέσον και τό δυνατόν και τό πρέπον». Για την έννοια της μεσότητας γενικῶς ὡς κανονιστικῆς ή μετα-ήθικῆς άρχῆς θλ. Jonathan Barnes, *The Ethics of Aristotle*, (transl. J.A.K. Thomson), London 1977, 23-26. Πρβλ. J.O. Urmson, «Aristotle's Doctrine of the Mean», *American Philosophical Quarterly* 10 (1973) 223-30.

17. *HE* 1248a 26: «ὡσπερ έν τῷ ὄλῳ θεός, και πᾶν ἐκείνῳ. κινεῖ γάρ πως πάντα τό έν ήμῖν θεῖον». Πρβλ. 1249b 20: «τόν θεόν θεραπεύειν και θεωρεῖν».

18. Πλάτων, *Θεαίτητος* 176b.

19. Βλ. Quinton, 14-18. Πρβλ. A.R. Murray, *An Introduction to Political Philosophy*, London 1968², 69.

20. *Πολ.* 1323a 15-16.

21. *Πολ.* 1325a 15.

22. *Πολ.* 1324a 5. Πρβλ. 1323a 21: «κοινή και χωρίς ὁ αὐτός ή ἕτερος».

23. *Πολ.* 1278b 8.

24. *Πολ.* 1274b 38, 1289a 15, 1290a 7.

25. *Πολ.* 1289a 17.

26. *HN* 1094a 1-2.

27. *Πολ.* 1252a 1-2.

ναι «ἀγαθόν τι» πού και στό ἀτομικό και στό κοινωνικό επίπεδο ἀνάγεται στό «εὖ ζῆν», στήν εὐδαιμονία και ἀναλύεται σέ μιά «τέλεια και αὐτάρκη ζωή»²⁸. Αὐτό τό «ἀγαθό» θά προσπαθήσω νά ὀριοθετήσω ὡς τήν ἀκραία ἔκπτυξή του και νά παρακολουθήσω τήν ἀριστοτελική ἐπιχειρηματολογία για τήν ὑποστήριξη τῆς θέσης ὅτι τό τέλος «ταῦτόν ἐστιν ἐνί και πόλει»²⁹. Και, ἐφ' ὅσον ἰδανικό τέλος τοῦ ἀνθρώπου, ὕψιστη μορφή και πλήρωμα τῆς εὐδαιμονίας του εἶναι ἡ «θεωρία», ἡ ἀναλογία ἐπιβάλλει και στή θεωρία κατά κάποιο τρόπο νά ἀναχθεῖ τό ὕψιστο ἀγαθό τῆς πόλης, πού ἀποτελεῖ τό στίβο και παρέχει τά μέσα για τήν ἐπιδίωξη τοῦ ἀτομικοῦ σκοποῦ, ἐπίτευγμα ὅμως ὄχι τόσο αὐτονόητα «πάγκοινο» ἀλλά περιοριστικό³⁰ και ἀποκλειστικό για τοὺς διαλεχτούς και τοὺς λίγους, πού, πέρα ἀπό τή μέτρια ἀπόλαυση τῶν ἀναγκαίων ἀγαθῶν και τήν ἄσκηση τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν, ἔχουν ταχθεῖ στό βίον τό «φιλόσοφο».

Ἐπόρροια διαλεκτικῆς ἀλλά και ἀναλυτικῆς σχέσης τῆς ἠθικῆς μέ τήν πολιτική³¹, μιᾶς τελεολογικῆς σέ συνάρτηση μέ τήν πολιτική διάσταση ἀνθρωπολογίας³² και ἀπότοκη τῆς ἔσχατα ὀργανικῆς³³ για τό κράτος θεωρίας του – πού μέ τό βιολογικό πρότυπο τοῦ πολιτειακοῦ και κοσμικοῦ εἰδώλου λειτουργεῖ ἀναλογικά ὡς τίς ἄκρες συνέπειές της – εἶναι ἡ σύμπτωση στόν Ἄριστοτέλη τοῦ ἀτομικοῦ και τοῦ κοινοῦ συμφέροντος, τῆς προσωπικῆς και τῆς κοινωνικῆς εὐδαιμονίας, τοῦ ἀνθρώπινου και τοῦ πολιτικοῦ ἀγαθοῦ στή μή τεχνική ἔννοια τῶν ὄρων. Και, ὅπως ἀπό τήν μεσότητα τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς, ἀπαραίτητη για τίς ἀνθρωπικές σχέσεις, περνᾶμε στή θεωρία τοῦ σοφοῦ, πού, ἂν και ἐπιθυμεῖ συνεργούς³⁴, μπορεῖ νά ἀσκεῖ τήν ἐνέργεια τοῦ νοῦ του μέ ἀπόλυτη αὐτάρκεια, ἔτσι ἀπό τήν εὐδαιμονία τῆς «ἐνδεχόμενης μεσότητας»³⁵ περνᾶμε στό φιλόσοφο βίον, πού ἡ

28. Πολ. 1252b 28-30, 1280b 34. Πρβλ. H.A. Prichard, «The Meaning of *Agathon* in the Ethics of Aristotle», J.M.E. Moravcsik (ed.), *Aristotle*. London 1968, 241-260, 242, 247-249.

29. HN 1094b 8-9. Τῆς πόλης εἶναι ὅμως «μειζον και τελειότερον».

30. Βλ. R.G. Mulgan, *Aristotle's Political Theory*, Oxford 1977, 6. Πρβλ. HN 1177b 26: «ὁ δέ τοιοῦτος ἂν εἴη βίος κρείττων ἢ κατ' ἀνθρώπον· οὐ γάρ ἡ ἀνθρωπός ἐστιν οὕτω βιώσεται, ἀλλ' ἢ θεῖόν τι ἐν αὐτῷ ὑπάρχει...»

31. Μέ τήν ἔννοια ὅτι ὁ ἀνθρώπος τῆς ἠθικῆς εἶναι ὁ ἀνθρώπος τῆς πόλης και ὄχι ὁ «μονώτης».

32. Γιατί ὁ ἀνθρώπος ὀρίζεται ὡς «φύσει πολιτικόν ζῷον» και ἡ «φύσις» συμπίπτει μέ τό «τέλος» του. Βλ. Πολ. 1252b 31 - 1253a 6. Πρβλ. Murray, ὁ.π. 56.

33. Βλ. Murray, ὁ.π. 57-58.

34. HN 1177b 1: «βέλτιον δ' ἴσως συνεργούς ἔχων, ἀλλ' ὅμως αὐτάρκιστατος».

35. Πολ. 1295a 35: «Εἰ γάρ καλῶς ἐν τοῖς ἠθικοῖς εἴρηται τό τόν εὐδαίμονα βίον εἶναι τόν κατ' ἀρετήν ἀνεμπόδιστον, μεσότητα δέ τήν ἀρετήν, τόν μέσον ἀναγκαῖον εἶναι βίον βέλτιστον, [τό] τῆς ἐκάστοις ἐνδεχομένης τυχεῖν μεσότητος· τοὺς δέ αὐτοὺς τούτους ὄρους ἀναγκαῖον εἶναι και πόλεως ἀρετῆς και κακίας και πολιτείας· ἡ γάρ πολιτεία βίος τίς ἐστι

ἄριστη πόλις ἔχει ὑποχρέωση νά ἐξασφαλίσει γιά τούς ταγμένους σέ τοῦτο πολίτες της. Σέ ἀντίδραση ἴσως ἀκόμα σέ μηχανιστικά πρότυπα καί ὑποτυπώσεις θεωριῶν κοινωνικοῦ συμβολαίου, πού σπέρματά τους ἀνιχνεύονται στίς θεωρίες γιά τήν πολιτεία τῶν σοφιστῶν³⁶, ἀλλά καί στήν πλασματική ἐνότητα τῆς πλατωνικῆς πόλης³⁷, ἡ ἀναλογία ἀνθρώπου - πόλης ὡς ἰσάξιων φυσικῶν μεγεθῶν λειτουργεῖ στόν Ἀριστοτέλη ἀβίαστα καί ἀποτελεσματικά καί κάνει θεμιτή τή χρήση ἀνθρωπολογικῶν κατηγοριῶν – ὅπως «προαίρεση» τῆς πολιτείας³⁸, «πράξις», «βούλησις», «ἀρετή» καί «εὐδαιμονία» τῆς πόλης³⁹. Ἡ ὄντολογική καί ἀξιοκρατική προτεραιότητα τῆς πόλης καί τοῦ ἀγαθοῦ της στό ὄνομα τῆς αὐτάρκειας⁴⁰ δέν συνεπάγεται ὑπόταξη τοῦ ἀτομικοῦ. Γιατί εἶναι ἀδύνατον νά εὐδαιμονεῖ ὅλη ἡ πόλις χωρίς τήν εὐδαιμονία τῶν μελῶν της⁴¹. Παρόλο πού τό ὅλον εἶναι «πρότερον τῆ φύσει»⁴² ὄντολογικά καί δεοντολογικά, εἶναι «ὑστερον» γενετικά. Καί παρά τήν κάποια, ἀναγκαία γιά τόν πολιτικό προβληματισμό, ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τό κράτος⁴³ – ἀναπόδραστη ὁπωσδήποτε στίς περιστάσεις τῶν πολιτειακῶν παρεκβάσεων – ἡ ἰσόρροπη καί ἀρμονική σχέση τῆς πόλης καί τοῦ πολίτη στά πλαίσια τῆς ὀρθῆς πολιτείας δέν φαίνεται νά ἀφήνει περιθώρια σύγκρουσης συμφερόντων καί ἀντίνομων ἰδεωδῶν. Ἀπό τή θεώρηση ἐξἄλλου τοῦ ἀνθρώπου ὡς «φύσει πολιτικοῦ ζώου»⁴⁴ καί τῆς πόλης, φυσικοῦ ὅλου συγκειμένου ἀπό τό πλῆθος τῶν πολιτῶν, ὡς κοινωνίας γιά μιᾶ τέλεια καί αὐτάρκη ζωή⁴⁵, ἀπό τό πνεῦμα καί τό γράμμα τοῦ προοιμίου τῶν *Ἠθικῶν* *Νικομαχείων* καί τῶν *Πολιτικῶν*, πού προανάφερα, οὔτε κἄν ἡ διάκριση ἀνθρώπινου καί πολιτικοῦ ἀγαθοῦ φαίνεται ἀπαραίτητη. Καί μόνο ἀπό τή μεθοδολογική κυρίως καί ὄχι τόσο ἀξιοκρατική ἱεράρχηση τῆς πολιτικῆς καί τῆς ἠθικῆς, ἀπό τή σκοπιά, δηλαδή, τῆς

πόλεως... ἐπεὶ τοίνυν ὁμολογεῖται τό μέτριον ἄριστον καί τό μέσον, φανερόν ὅτι καί τῶν εὐτυχημάτων ἢ κτήσις ἢ μέση θελτίστη πάντων». Πρβλ. 1295b 25-26, 1296a 7, 1296b 37. Βλ. ἐπίσης Raymond Weil, *Politique d' Aristote*, Paris 1966, 35-36.

36. Βλ. Πρωταγόρας Α 1, Β 5, Θρασύμαχος Β 1, Ἀντιφῶν Β 44 DK. Πρβλ. Murray, ὁ.π. 25-39 καί Ernest Barker, *Greek Political Theory*, London 1969⁵, 64 (ὑπ. 3), 71, 80.

37. Βλ. *Πολ.* 1261a 15 ἐπ.

38. *Πολ.* 1269b 15.

39. *Πολ.* 1295a 40, b 25, κ.λ.π.

40. *HN* 1094b 7-11, 1097b 8, *Πολ.* 1261b1 20, 1261a 34 καί 1326b3 «ἡ δέ πόλις αὐτάρκης».

41. *Πολ.* 1264b 17: «ἀδύνατον δέ εὐδαιμονεῖν ὅλην μή τῶν πλείστων ἢ μή πάντων μερῶν ἢ τινῶν ἔχόντων τήν εὐδαιμονίαν. Πρβλ. 1329a 33, 1283b 41.

42. *Πολ.* 1253a 18, 1260b 13. Ἀλλά θλ. 1274b 41: «πρότερος ὁ πολίτης ζητητέος».

43. Πρβλ. Barker, ὁ.π. 3.

44. *HN* 1097b 11, *Πολ.* 1253a 2 ἐπ., 1278b 19.

45. *Πολ.* 1252b 27 ἐπ.

ύποχρέωσης τῆς ὀρθῆς πολιτείας νά ἐξασφαλίσει μέ τούς νόμους καί τήν παιδεία τίς προϋποθέσεις γιά τήν ἐπίτευξή του, γίνεται τό ἀνθρώπινο ἀγαθό πολιτικό καί νομιμοποιεῖται ἔτσι ἡ διάκρισή τους.

Οἱ σκοποὶ λοιπόν τῆς ἠθικῆς καί τῆς «ἀρχιτεκτονικότερης»⁴⁶ πολιτικῆς, ὡς κανονιστικῶν ἀλλά καί ἀξιολογικῶν⁴⁷ «ἐπιστημῶν, συμπίπτουν: καί οἱ δύο «δυνάμεις» ἢ «θεωρία»⁴⁸ ἀποβλέπουν νά κάνουν τόν ἀνθρωποστήν ἐντελέχειά του τῶς ὡς πολίτη ἀγαθό κι ἔτσι εὐτυχισμένο. Ἐπανελημμένα διακηρύσσει ὁ Ἀριστοτέλης σέ διάφορες παραλλαγές: «Τό αὐτό τέλος εἶναι φαίνεται καί κοινῆ καί ἰδία τοῖς ἀνθρώποις»⁴⁹, «στῖς ὀρθές τουλάχιστον πολιτεῖες: καί τοῦτο ἀποτελεῖ κριτήριον τῆς διαφοροποίησής τους ἀπό τίς ἀμαρτωλές»⁵⁰. Ὁ ἀνθρώπος «τελειώνεται» ὡς πολίτης. Ἡ φύση του συμπίπτει μέ τό «τέλος» του⁵¹, Ἡ εὐδαιμονία του νοεῖται στήν ἰδιότητά του ὡς πολίτη, ἄσχετα ἂν ἀσχολεῖται ἐνεργά ἢ ὄχι μέ τά πολιτικά. Καί τό «τέλος» αὐτό, ὅπως προκύπτει ἀπό τίς ἀτομοκεντρικές, ἂν ὄχι ἐγωιστικές, τίς ἀλτροιστικές καί τίς κατ' ἐξοχήν κοινωνικές ἠθικές ἀρετές⁵², ὅπως ἡ φιλία καί ἡ δικαιοσύνη, εἶναι ἡ «εὐπραξία»⁵³, πού ἐξασφαλίζεται ἀπό τίς ἐπιταγές τῆς διανοητικῆς, ὅμως ὡς πρακτικο-νοητικῆς θεωρημένης, ἀρετῆς⁵⁴, τῆς φρόνησης: ἀλλά εἶναι πρῶτα καί ἔσχατα⁵⁵ ἡ θεωρητική εὐδαιμονία, ἐνέργεια κατά τήν τέλεια ἀρετή τοῦ ἄριστου «μορίου» τῆς ψυχῆς. Εἶναι ἡ ἀπόλαυση πού ἐξασφαλίζει ἡ μακαριότητα τῆς σοφίας, ἀναπαυ-

46. *HN* 1094 a 14, 27-28.

47. Βλ. Mulgan, *ὄ.π.* 9-10. Στόν Ἀριστοτέλη δέν διακρίνονται γεγονότα - ἀξίες.

48. *HN* 1094 a 27, *Πολ.* 1324 a 20.

49. *Πολ.* 1334 a 11.

50. *Πολ.* 1279 a 17, 29-30, 37.

51. *Πολ.* 1252 b 30 ἐπ., *HN* 1115 b 22. Πρβλ. *Πολ.* 1334 b 15.

52. Γιά τήν κοινωνική ἠθική τοῦ Ἀριστοτέλη, βλ. Δ. Κούτρα, *Ἡ κοινωνική ἠθική τοῦ Ἀριστοτέλους*, Ἀθήναι 1973. Γιά τή θεώρηση τῆς ἠθικῆς του ὡς «ἐγωιστικοῦ εὐδαιμονισμού» βλ. Barnes, *ὄ.π.* 31-32. Ἡ διαφορά τῆς ἀριστοτελικῆς καί γενικότερα τῆς ἑλληνικῆς ἠθικῆς ἀπό τή χριστιανική εἶναι χαρακτηριστική στή μορφή τοῦ «μεγαλόψυχου» πού σκιαγραφεῖ ὁ Ἀριστοτέλης. Βλ. P. Huby, *Greek Ethics*, London 1967, 3-4.

53. *HN*. 1139 b 3, 1140 b 7, *Πολ.* 1325 a 22, b 15, 21.

54. *HN*. 1140 a 24 ἐπ., 1140 b 7-8, 27. Γιά μιὰ «παραδοσιακή» πραγμάτευση τῆς χρήσης τοῦ ὄρου ἀπό τόν Ἀριστοτέλη καί ἀνάλυσή του, βλ. τή μονογραφία τοῦ P. Aubenque, *La prudence chez Aristote*, Paris 1963, 7-30. Γιά μιὰ «ριζοσπαστική» ἀνάγνωσή του στά *HN* καί *HE* βλ. Kenny, *The Aristotelian Ethics* 161-189.

55. Βλ. Κ. Τσάτσου, *Ἡ κοινωνική φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 1970, 229: «Ὁ θεωρητικός βίος ὑψιστος σκοπός». Πρβλ. Mulgan, *ὄ.π.* 5-6. *HN* 1178 b 7-32, *Μεταφ.* 1072 b 24 καί Σπ. Κυριαζόπουλου, *Πολιτικά αἰτία τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους*, Ἰωάννινα 1971, 136. Παρόλο πού ἡ θεωρία ἐξαίρεται καί στόν ἐπίλογο τῶν *HE* 1249 b 6-25, τό ἰδανικό στήν πραγματεία αὐτή εἶναι μᾶλλον μικτό ἀπό πράξη καί θεωρία καί ἐκφράζεται μέ τήν «καλοκαγαθία» (1248 b 8 ἐπ., 1249 a 16. Πρβλ. *Πολ.* 1259 b 34.

μένο τέρμα τῆς μακρᾶς διανοητικῆς ἀναζήτησης⁵⁶.

Ἐνῶ ὅμως εὐδαιμονιστικό εἶναι τό ἰδεῶδες ὅλης σχεδόν τῆς ἠθικῆς καί πολιτικῆς κλασικῆς καί νεότερης σκέψης – ἔστω κι ἂν ἡ εὐδαιμονία ἀλλάζει πρόσωπο ἀνάλογα μέ τή συγκεκριμένη κάθε φορά συνάρτησή της μέ τήν ἀρετή καί τήν εὐτυχία – καί εὐδαιμονία ὑπόσχονται οἱ μεταγενέστερες πολιτικές θεωρίες καί ἰδεολογίες, ὡς εὐημερία κυρίως χωρίς μεταφυσικό ὑπόβαθρο, παράλληλα μέ τή σταθερότητα, τήν ἀσφάλεια, τήν ἀνεξαρτησία, τήν ἰσότητα, τή δημοκρατία καί τήν ἐλευθερία⁵⁷ (παράγοντες πού προϋποτίθενται στήν ἀριστοτελική «πολιτικήν» ὡς «ἀρχὴν ἐλευθέρων καί ἴσων»)⁵⁸, ἡ ἀποτίμηση τῆς θεωρίας ὡς «δεσπότης» καί κορυφαίου στοιχείου τοῦ «περιεκτικοῦ» ὅρου «εὐδαιμονία»⁵⁹ εἶναι κάπως προβληματική ἀκόμα καί στήν περιοχὴ τῆς ἀτομικῆς ἠθικῆς⁶⁰. Γιατί ἡ καλλιέργεια τῶν διανοητικῶν ἀρετῶν ὡς ἐκπληρωτικὴ τῆς ὑψιστῆς εὐδαιμονίας καί ἡ ὑποβάθμιση τῶν ἠθικῶν – ἔστω κι ἂν σέ τελευταία ἀνάλυση οἱ ἐνέργειες τοῦ ἠθικοῦ καί διανοητικοῦ στοιχείου (ἐπιστημονικοῦ καί λογιστικοῦ) εἶναι ἀπὸ τήν ἀποψη τοῦ ὅλου συμπληρωματικῆς⁶¹ καί συνηγοροῦν καί γιὰ ἓνα «μικτό ἰδανικό» μέ βάση τήν «καλοκαγαθία» τῶν ΗΕ – δέν δικαιώνει αὐτονόητα μέ σύγχρονα κριτήρια μιὰ ἠθικὴ καί μάλιστα κανονιστικὴ. Συμβιβάζεται ὅμως πολὺ λιγότερο ἡ ἔξαρση τῆς θεωρίας – δυνατότητας καί προτίμησης τῶν διαλεχτῶν – μέ τό «κοινῆ συμφέρον»,⁶² ὅσο περιοριστικά κι ἂν θεωρηθεῖ τοῦτο μέ τὰ δεδομένα τῆς πραγματικότητας πού ἀντανακλᾷ⁶³, ἀφοῦ μάλιστα ἡ «πολιτικὴ ἀρετὴ» ἀποτελεῖ παραλλαγή τῆς

56. *HN* 1177a 26. Βλ. Barnes ὁ.π. 38 καί Lambros Couloubaritsis, «*Sophia et philosophia chez Aristote*», *Annales de l' Institut de Philosophie*: Université libre de Bruxelles (1978) 7-38, 32.

57. Βλ. Quinton, ὁ.π. 14-18.

58. *Πολ.* 1255b 20, 1279a 21.

59. Βλ. W.F.R. Hardie, «The Final Good in Aristotle's *Ethics*», στὸν τόμο *Aristotle* τοῦ Moravcsik 297-322, 302 ὅπου ἡ διάκριση: inclusive-dominant. Πρβλ. Barnes, ὁ.π. 35 γιὰ τήν «ἀναλυτικὴ» ἔννοια τῆς εὐδαιμονίας στά *HN* Α' καί τήν «οὐσιώδη» τοῦ Κ' βιβλίου.

60. Βλ. Kenny, «Aristotle on Happiness» 37, Cooper, ὁ.π. 147, Monan, ὁ.π. 153. Πρβλ. τήν ἀριστοτελικὴ ἀπορία *HN* 1143b 18: «Διαπορήσειε δ' ἂν τις περὶ αὐτῶν τί χρησιμοὶ εἰσιν. ἢ μέ γάρ σοφία οὐδέν θεωρεῖ ἐξ ὧν ἔσται εὐδαίμων ἄνθρωπος (οὐδεμιᾶς γάρ ἔστι γενέσεως), ἢ δέ φρόνησις τοῦτο μέν ἔχει, ἀλλὰ τίνος ἔνεκα δεῖ αὐτῆς;»

61. Σύμφωνα μέ τό ἰδανικό τῶν *HE* 1249a 16: «ἔστιν οὖν καλοκάγαθία ἀρετὴ τέλειος». Βλ. Kenny, *The Aristotelian Ethics* 213, Mulgan, ὁ.π. 5.

62. *Πολ.* 1282b 17.

63. Βλ. Mulgan, ὁ.π. 6: «Τό ἰδανικό τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι κατ' ἀνάγκη περιοριστικό. Δέν μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ ἀπὸ ὅλους... Γιά νά εἶμαστε δίκαιοι πρέπει νά θυμηθοῦμε ὅτι ἀντανακλᾷ τίς θέσεις τῆς κοινωνίας στήν ὁποία ζοῦσε. Ἡ ἀποψη ὅτι μόνο λίγοι μποροῦν νά ζήσουν ἀγαθὴ κι εὐτυχισμένη ζωὴ θά φαίνονταν αὐτονόητη στοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του...» Ἀξίζει νά ὑπομνησθεῖ πὼς ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς μὴ Ἀθηναῖος, δέν ἦταν πολίτης μέ τή νομικὴ ἔννοια.

ύποχρέωσης τῆς ὀρθῆς πολιτείας νά ἐξασφαλίσει μέ τούς νόμους καί τήν παιδεία τίς προϋποθέσεις γιά τήν ἐπίτευξή του, γίνεται τό ἀνθρώπινο ἀγαθό πολιτικό καί νομιμοποιεῖται ἔτσι ἡ διάκρισή τους.

Οἱ σκοποὶ λοιπόν τῆς ἠθικῆς καί τῆς «ἀρχιτεκτονικότερης»⁴⁶ πολιτικῆς, ὡς κανονιστικῶν ἀλλά καί ἀξιολογικῶν⁴⁷ «ἐπιστημῶν, συμπίπτουν: καί οἱ δύο «δυνάμεις» ἢ «θεωρίαι»⁴⁸ ἀποβλέπουν νά κάνουν τόν ἀνθρωποστήν ἐντελέχειά του ὡς πολίτη ἀγαθό κι ἔτσι εὐτυχισμένο. Ἐπανελημμένα διακηρύσσει ὁ Ἀριστοτέλης σέ διάφορες παραλλαγές: «Τό αὐτό τέλος εἶναι φαίνεται καί κοινῆ καί ἰδίᾳ τοῖς ἀνθρώποις»⁴⁹, στίς ὀρθές τουλάχιστον πολιτεῖες· καί τοῦτο ἀποτελεῖ κριτήριον τῆς διαφοροποίησής τους ἀπό τίς ἀμαρτωλές⁵⁰. Ὁ ἀνθρώπος «τελειώνεται» ὡς πολίτης. Ἡ φύση του συμπίπτει μέ τό «τέλος» του⁵¹, Ἡ εὐδαιμονία του νοεῖται στήν ιδιότητά του ὡς πολίτη, ἄσχετα ἂν ἀσχολεῖται ἐνεργά ἢ ὄχι μέ τά πολιτικά. Καί τό «τέλος» αὐτό, ὅπως προκύπτει ἀπό τίς ἀτομοκεντρικές, ἂν ὄχι ἐγωιστικές, τίς ἀλτροιστικές καί τίς κατ' ἐξοχήν κοινωνικές ἠθικές ἀρετές⁵², ὅπως ἡ φιλία καί ἡ δικαιοσύνη, εἶναι ἡ «εὐπραξία»⁵³, πού ἐξασφαλίζεται ἀπό τίς ἐπιταγές τῆς διανοητικῆς, ὅμως ὡς πρακτικο-νοητικῆς θεωρημένης, ἀρετῆς⁵⁴, τῆς φρόνησης· ἀλλά εἶναι πρῶτα καί ἔσχατα⁵⁵ ἡ θεωρητική εὐδαιμονία, ἐνέργεια κατὰ τήν τέλεια ἀρετή τοῦ ἄριστου «μορίου» τῆς ψυχῆς. Εἶναι ἡ ἀπόλαυση πού ἐξασφαλίζει ἡ μακαριότητα τῆς σοφίας, ἀναπαυ-

46. *HN* 1094a 14, 27-28.

47. Βλ. Mulgan, *ὁ.π.* 9-10. Στόν Ἀριστοτέλη δέν διακρίνονται γεγονότα - ἀξίες.

48. *HN* 1094a 27, *Πολ.* 1324a 20.

49. *Πολ.* 1334a 11.

50. *Πολ.* 1279a 17, 29-30, 37.

51. *Πολ.* 1252b 30 ἐπ., *HN* 1115b 22. Πρβλ. *Πολ.* 1334b 15.

52. Γιά τήν κοινωνική ἠθική τοῦ Ἀριστοτέλη, βλ. Δ. Κούτρα, *Ἡ κοινωνική ἠθική τοῦ Ἀριστοτέλους*, Ἀθήναι 1973. Γιά τή θεώρηση τῆς ἠθικῆς του ὡς «ἐγωιστικοῦ εὐδαιμονισμοῦ» βλ. Barnes, *ὁ.π.* 31-32. Ἡ διαφορὰ τῆς ἀριστοτελικῆς καί γενικότερα τῆς ἐλληνικῆς ἠθικῆς ἀπό τή χριστιανική εἶναι χαρακτηριστική στή μορφή τοῦ «μεγαλόψυχου» πού σκιαγραφεῖ ὁ Ἀριστοτέλης. Βλ. P. Huby, *Greek Ethics*, London 1967, 3-4.

53. *HN*. 1139b 3, 1140b 7, *Πολ.* 1325a 22, b 15, 21.

54. *HN*. 1140a 24 ἐπ., 1140b 7-8, 27. Γιά μιὰ «παραδοσιακή» πραγμάτευση τῆς χρήσης τοῦ ὄρου ἀπό τόν Ἀριστοτέλη καί ἀνάλυσή του, βλ. τή μονογραφία τοῦ P. Aubenque, *La prudence chez Aristote*, Paris 1963, 7-30. Γιά μιὰ «ριζοσπαστική» ἀνάγνωσή του στά *HN* καί *HE* βλ. Kenny, *The Aristotelian Ethics* 161-189.

55. Βλ. Κ. Τσάτσου, *Ἡ κοινωνική φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 1970, 229: «Ὁ θεωρητικός βίος ὑψιστος σκοπός». Πρβλ. Mulgan, *ὁ.π.* 5-6. *HN* 1178b 7-32, *Μεταφ.* 1072b 24 καί Σπ. Κυριαζόπουλου, *Πολιτικά αἷτια τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους*, Ἰωάννινα 1971, 136. Παρόλο πού ἡ θεωρία ἐξαίρεται καί στόν ἐπίλογο τῶν *HE* 1249b 6-25, τό ἰδανικό στήν πραγματεία αὐτή εἶναι μᾶλλον μικτό ἀπό πράξη καί θεωρία καί ἐκφράζεται μέ τήν «καλοκαγαθία» (1248b 8 ἐπ., 1249a 16. Πρβλ. *Πολ.* 1259b 34.

μένο τέρμα τῆς μακρᾶς διανοητικῆς ἀναζήτησης⁵⁶.

Ἐνῶ ὅμως εὐδαιμονιστικό εἶναι τὸ ἰδεῶδες ὅλης σχεδόν τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς κλασικῆς καὶ νεότερης σκέψης – ἔστω κι ἂν ἡ εὐδαιμονία ἀλλάζει πρόσωπο ἀνάλογα μέ τή συγκεκριμένη κάθε φορά συνάρτησή της μέ τήν ἀρετή καὶ τήν εὐτυχία – καὶ εὐδαιμονία ὑπόσχονται οἱ μεταγενέστερες πολιτικές θεωρίες καὶ ἰδεολογίες, ὡς εὐημερία κυρίως χωρίς μεταφυσικό ὑπόβαθρο, παράλληλα μέ τή σταθερότητα, τήν ἀσφάλεια, τήν ἀνεξαρτησία, τήν ἰσότητα, τή δημοκρατία καὶ τήν ἐλευθερία⁵⁷ (παράγοντες πού προϋποτίθενται στήν ἀριστοτελική «πολιτική» ὡς «ἀρχὴν ἐλευθέρων καὶ ἴσων»)⁵⁸, ἡ ἀποτίμηση τῆς θεωρίας ὡς «δεσπότης» καὶ κορυφαίου στοιχείου τοῦ «περιεκτικοῦ» ὅρου «εὐδαιμονία»⁵⁹ εἶναι κάπως προβληματική ἀκόμα καὶ στήν περιοχὴ τῆς ἀτομικῆς ἠθικῆς⁶⁰. Γιατί ἡ καλλιέργεια τῶν διανοητικῶν ἀρετῶν ὡς ἐκπληρωτικὴ τῆς ὑψιστῆς εὐδαιμονίας καὶ ἡ ὑποβάθμιση τῶν ἠθικῶν – ἔστω κι ἂν σέ τελευταία ἀνάλυση οἱ ἐνέργειες τοῦ ἠθικοῦ καὶ διανοητικοῦ στοιχείου (ἐπιστημονικοῦ καὶ λογιστικοῦ) εἶναι ἀπὸ τήν ἄποψη τοῦ ὅλου συμπληρωματικῆς⁶¹ καὶ συνηγοροῦν καὶ γιὰ ἓνα «μικτὸ ἰδανικό» μέ βάση τήν «καλοκαγαθία» τῶν HE – δέν δικαιώνει αὐτονόητα μέ σύγχρονα κριτήρια μιὰ ἠθικὴ καὶ μάλιστα κανονιστικὴ. Συμβιβάζεται ὅμως πολὺ λιγότερο ἡ ἔξαρση τῆς θεωρίας – δυνατότητας καὶ προτίμησης τῶν διαλεχτῶν – μέ τὸ «κοινῆ συμφέρον»,⁶² ὅσο περιοριστικά κι ἂν θεωρηθεῖ τοῦτο μέ τὰ δεδομένα τῆς πραγματικότητας πού ἀντανაკλᾷ⁶³, ἀφοῦ μάλιστα ἡ «πολιτικὴ ἀρετὴ» ἀποτελεῖ παραλλαγή τῆς

56. *HN* 1177a 26. Βλ. Barnes ὁ.π. 38 καὶ Lambros Couloubaritsis, «*Sophia et philosophia chez Aristote*», *Annales de l' Institut de Philosophie: Université libre de Bruxelles* (1978) 7-38, 32.

57. Βλ. Quinton, ὁ.π. 14-18.

58. *Πολ.* 1255b 20, 1279a 21.

59. Βλ. W.F.R. Hardie, «The Final Good in Aristotle's *Ethics*», στὸν τόμο *Aristotle* τοῦ *Moravcsik* 297-322, 302 ὅπου ἡ διάκριση: inclusive-dominant. Πρβλ. Barnes, ὁ.π. 35 γιὰ τήν «ἀναλυτικὴ» ἐννοια τῆς εὐδαιμονίας στὰ *HN* Α' καὶ τήν «οὐσιώδη» τοῦ Κ' βιβλίου.

60. Βλ. Kenny, «Aristotle on Happiness» 37, Cooper, ὁ.π. 147, Monan, ὁ.π. 153. Πρβλ. τήν ἀριστοτελικὴ ἀπορία *HN* 1143b 18: «Διαπορήσειε δ' ἂν τις περὶ αὐτῶν τί χρησιμοὶ εἰσιν. ἢ μέ γάρ σοφία οὐδέν θεωρεῖ ἐξ ὧν ἔσται εὐδαίμων ἄνθρωπος (οὐδεμιᾶς γάρ ἐστι γενέσεως), ἢ δέ φρόνησις τοῦτο μέν ἔχει, ἀλλὰ τίνος ἕνεκα δεῖ αὐτῆς;»

61. Σύμφωνα μέ τὸ ἰδανικό τῶν *HE* 1249a 16: «ἔστιν οὖν καλοκαγαθία ἀρετὴ τέλειος». Βλ. Kenny, *The Aristotelian Ethics* 213, Mulgan, ὁ.π. 5.

62. *Πολ.* 1282b 17.

63. Βλ. Mulgan, ὁ.π. 6: «Τὸ ἰδανικό τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι κατ' ἀνάγκη περιοριστικό. Δέν μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ ἀπὸ ὅλους... Γιὰ νά εἶμαστε δίκαιοι πρέπει νά θυμηθοῦμε ὅτι ἀντανაკλᾷ τίς θέσεις τῆς κοινωνίας στήν ὁποία ζοῦσε. Ἡ ἄποψη ὅτι μόνο λίγοι μποροῦν νά ζήσουν ἀγαθὴ κι εὐτυχισμένη ζωὴ θά φαίνονταν αὐτονόητη στοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του...» Ἄξίζει νά ὑπομνησθεῖ πῶς ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς μὴ Ἀθηναῖος, δέν ἦταν πολίτης μέ τή νομικὴ ἐννοια.

φρόνησης⁶⁴. Καί τοῦτο παρά τό ὅτι, μέ ἀφετηρία τά «ἐνδοξα» καί χωρίς ἐμφανῆ λογικά χάσματα⁶⁵, γίνεται ἡ ἀναγωγή τοῦ ἀγαθοῦ στήν εὐδαιμονία κι ἀπ' αὐτή στήν «ψυχῆς ἐνέργειαν κατ' ἀρετήν», κατά τήν «τελείαν ἀρετήν», τοῦ «ἀρίστου μορίου»⁶⁶, ἄρα στή «σοφία», τή «θεωρία» τῆς ἀτομικῆς ἠθικῆς, τόν «φιλόσοφον βίον» τῆς συλλογικῆς: καί ὄχι μόνο στόν *Προτρεπτικόν*⁶⁷, στά *Ἠθικά Νικομάχεια*⁶⁸ καί στά *Εὐδήμια*⁶⁹ ἀλλά, ὑπαινικτικότερα ἔστω, καί στά *Πολιτικά*, μέ τή διάκριση «ἐξωτερικῶν» καί «ἐσωτερικῶν» πράξεων⁷⁰ καί τήν ἀξιολογική προτεραιότητα τῶν τελευταίων, καί μέ τήν ἔξαρση τῆς σχολῆς καί τοῦ εἰρηνικοῦ καί ὄχι πολυπράγμονος βίου γιά τήν πόλη. Ἀλλά καί μόνο ἡ ἀπερίφραστη θέση του στά «Ἠθικά», σέ συνδυασμό μέ τή διακήρυξη ὅτι ἴδια εἶναι ἡ εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς πόλης, ἐπιβάλλει εἴτε τήν ἀνίχνευσὴ τῆς στήν πολιτική σφαῖρα, εἴτε τή θεώρησή τῆς ὡς αἰτήματος τῆς ἐπικάλυψης τῆς ἠθικῆς ἀπό τήν πολιτική καί τῆς ὀργανικῆς θεωρίας τοῦ Ἀριστοτέλη γιά τό «κράτος». Ἡ πολιτική εἶναι ἀρχή καί τέλος τῆς ἠθικῆς, καί στό γράμμα καί στό πνεῦμα. Τά *Πολιτικά* προανακρούονται στά πρῶτα κεφάλαια τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* καί ἀποτελοῦν τή συνέχειά τους⁷¹. Τήν ἐνότητα ἐνισχύουν καί συχνές σχετικές ἀναφορές⁷². Κι ἂν δέν συναντᾶμε στά *Πολιτικά* τήν περίφημη πιά ἐμπνευσμένη ἐπιχειρηματολογία τοῦ ἐπιλόγου τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, πού ὀλοκληρώνει τή συζήτηση πού ἄρχισε στόν πρόλογο⁷³, ἀντίστοιχη, ἂν καί ἔστω χάρη τῆς διάσωσης τῆς ἀναλογίας, προβληματική συναντᾶμε στό

64. *HN* 1141b 23: «Ἔστι δέ καί ἡ πολιτική καί ἡ φρόνησις ἡ αὐτή μὲν ἕξις, τό μέντοι εἶναι οὐ ταῦτόν αὐταῖς».

65. Ἀλλά βλ. γιά τήν ἀντίθετη ἄποψη Kenny, «Aristotle on Happiness» 26-28, καί P. Clasen, «A Fallacy in Aristotle's Argument about the Good», *Philosophical Quarterly* IXV (1957) 329. Πρβλ. J.L. Austin, «Ἀγαθόν and εὐδαιμονία in the *Ethics* of Aristotle» στόν τόμο τοῦ Moravcsik 260-296, γιά μιὰ διαφορετική ἀνάλυση τῆς ἀριστοτελικῆς ἐπιχειρηματολογίας.

66. *HN* 1177a 13 ἐπ. Πρβλ. 1145a 7.

67. Ἀποσπάσματα 6, 7, 10c, 11, 15 Ross, ἰδιαίτερα τό 6 ὅπου «τό φρονεῖν» ταυτίζεται ἀπερίφραστα μέ τήν εὐδαιμονία ὡς θεωρία.

68. *HN* K' 7-9.

69. *HE* 1214a 30, 1215a 34-b 14, 1249b 7-25.

70. *Πολ.* 1325b 17-24.

71. *HN* A' 1-3, K' 7-10.

72. Βλ. π.χ. *Πολ.* 1261a 31, 1280a 18, 1295a 36, 1332a 22 κ.λ.

73. *HN* A' 1-3, 12-13.

προτελευταίο βιβλίο τῶν *Πολιτικῶν*⁷⁴, ὅπου ὁ λόγος γιά τήν «κατ' εὐχὴν»⁷⁵ πολιτεία στά πλαίσια τῆς θεμελιακῆς καί γιά τήν πόλη ἀπορίας «τίς ὁ πᾶσιν ὡς εἰπεῖν αἰρετώτατος βίος;»⁷⁶.

Τά πλεονεκτήματα τῆς ἰδιότυπα ἀσκούμενης ἀπό τήν πόλη θεωρητικῆς ζωῆς ἐξυπακούονται καί στά πλαίσιά της, ἀντίστοιχα μέ τήν ἀσκησὴ της ἀπό τό ἄτομο καί μέ ἀνάλογες ἀπηχῆσεις. Λέει στά *Ἠθικά Νικομάχεια* ὁ Ἀριστοτέλης ἐξαίροντας τήν ἐνέργεια τῆς σοφίας ὡς τό κορύφωμα τῆς εὐδαιμονίας⁷⁷: «Εἴτε λοιπόν ὁ νοῦς, εἴτε ὁ,τιδήποτε ἄλλο μᾶς κυβερνᾷ καί μᾶς ὀδηγεῖ σύμφωνα μέ τή φύση κι ἔχει ἐπίνοια τῶν καλῶν καί τῶν θεῶν, εἴτε τό ἴδιο εἶναι θεϊκό, εἴτε τό θεϊκότερο μέρος τῆς προσωπικότητάς μας, ἡ ἐνέργεια τοῦ νοῦ ὡς ἡ συνεχέστερη ἀπ' ὅποιαδήποτε πρακτική εἶναι καί ἡ πιό εὐχάριστη μέ καθαρές καί σταθερές ἡδονές, πού προέρχονται κυρίως ἀπό τήν ἱκανοποίηση πού δίνει ἡ ἀπόκτηση πιά κι ὄχι μόνο ἡ ἀναζήτηση τῆς γνώσης. Μόνο ἡ θεωρία ἐξασφαλίζει ἀπόλυτη αὐτάρκεια καί λιγότερη ἐξάρτηση ἀπό τά ὑλικά ἀγαθά πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν ἀσκησὴ τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν, λ.χ. τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἐλευθεριότητος, τῆς μεγαλοπρέπειας. Καί ὁ σοφός ἐξαρτᾶται λιγότερο ἀπό τοὺς ἄλλους, ἀπ' ὅ,τι ὁ ἠθικά ἐνάρετος, ὅσο κι ἂν εἶναι πληρέστερη ἡ ἀπόλαυση τῆς θεωρίας μέ συνεργούς. Μόνο ἡ θεωρία ἀποτελεῖ αὐταξία. Γιατί τά ἀποτελέσματά της δέν εἶναι ἐξωτερικά, ὅπως στίς πρακτικές ἐπιδιώξεις. Ἡ θεωρία προϋποθέτει σχολή, ἀπαραίτητη γιά τήν εὐδαιμονία. Καί γιά τή σχολή καί τήν εἰρήνη πολεμᾶμε καί δουλεύουμε, ἐνῶ οἱ ἠθικές ἀρετές ἀσκοῦνται στίς ἐνασχολήσεις μέ τά πολιτικά καί τοὺς πολέμους. Κανείς ὅμως δέν θέλει τόν πόλεμο γιά τόν πόλεμο. Καί ὁ πολιτικός ἐπιδιώκει τήν εὐδαιμονία τῶν συμπολιτῶν του σάν κάτι διαφορετικό ἀπό τήν πολιτικὴ δραστηριότητα, πού δέν ἀποτελεῖ αὐτοσκοπὸ καί, παρά τή σημασία της γιά τήν εὐδαιμονία, δέν εἶναι «αἰρετὴ καθαυτὴ»⁷⁸. Οἱ ἐνέργειες γενικά κατὰ τήν ἠθικὴ ἀρετὴ εἶναι ἀπλῶς «ἀνθρωπικές», ἔχουν νά κάνουν μέ τό σῶμα καί τά πάθη τῆς ψυχῆς κι ἐξαρτῶνται ἀπό τυχαῖα χορηγήματα, πού πολλές φορές ἀποτελοῦν ἐμπόδιο γιά

74. *Πολ.* Η' 1-3 καί εὐκαιριακά στό λοιπὸ Η' βιβλίο καί στό Θ', πού ἀναπτύσσουν τό κεφ. Κ' 10 τῶν *HN*. Τά βιβλία αὐτά θεωροῦνται ἀπό τοὺς περισσότερους μελετητές ὡς τά παλαιότερα. Βλ. Ernest Barker, *The Politics of Aristotle*, Oxford 1946, XXIX, XLII, XLVI, W.L. Newman, *The Politics of Aristotle*, Oxford 1887, 4, A. Mansion, «La Génèse de l'oeuvre d'Aristote d'après de travaux récents», *Revue néoscholastique de la philosophie* (1927), J. Tricot, *Aristote, La Politique*, Paris 1977, 465. Ὁ Kenny ἔχει ἐπισημάνει ὁμοιότητα τῶν *Πολιτικῶν* μέ τά *HE* περισσότερο παρά μέ τά *HN*, ὁ.π. 6-7.

75. *Πολ.* 1265a 18, 1327a 4, 1325b 36, 1330a 26, 1295a 29, 1332a 29b 13.

76. *Πολ.* 1323a 20.

77. *HN* 1177a 12 ἐπ. σέ ἐλεύθερη περίληψη τοῦ περιεχομένου.

78. *HN* 1177b 13-15.

τή θεωρία⁷⁹. Ἡ φρόνηση, ὡς ἀρετή τῆς πρακτικῆς διάνοιας, καί ἡ ἠθική ἀρετή εἶναι συναρτημένες ἀπό τήν ἀνθρώπινη φύση καί ἐκφράζονται μέ τή μεσότητα. Συμβάλλει λοιπόν καί «ὁ βίος ὁ κατὰ τήν ἄλλην ἀρετήν» στήν εὐδαιμονία, ἀλλά μόνον «δευτέρως»⁸⁰.

Ἡ θεωρητική ἐνέργεια μόνον ἀποτελεῖ αὐτοσκοπό, ἐξασφαλίζει τήν ἀπόλυτη αὐτάρκεια, τή σχολή καί τήν ἀπαλλαγὴ ἀπό τόν «πόνον», ὅσο τοῦτο εἶναι δοσμένο στόν ἄνθρωπο⁸¹. Γιά τοῦτο «ἡ τελεία δὴ εὐδαιμονία αὕτη ἂν εἴη ἀνθρώπου, λαβοῦσα μῆκος βίου τέλειον»⁸². Ὁ μακάριος ὅμως καί θεϊκός αὐτός βίος, πού ἐπιτυγχάνεται ἀπό τό μικρό σέ ὄγκο⁸³ θεϊκό στοιχεῖο πού φέρνει μέσα του ὁ ἄνθρωπος, καί πού, ὡς τό ἴδιο ἀθάνατο, τόν «ἀθανατίζει», ξεπερνᾷ τά μέτρα τά ἀνθρώπινα⁸⁴, τό «ἀνθρώπινο ἀγαθόν» πού καταπιάστηκε ὁ Ἀριστοτέλης στήν ἀρχή τῆς πραγματείας του νά ὀριοθετήσῃ. Ἡ εὐδαιμονία πού προέρχεται ἀπό τή θεωρία ὡς τοῦ νοῦ ἐνέργεια εἶναι ὁμοίωμα⁸⁵ τῆς θεϊκῆς, πού δέν χρειάζεται τίς ἠθικές ἀρετές καί εἶναι ξένη καί ἀμετάληπτη ἀπό τά λοιπά ζῶα, τά ὁποῖα δέν μποροῦν καί γιά τοῦτο νά χαρακτηρισθοῦν εὐδαιμόνα⁸⁶. Ἀλλά ὁ ἄνθρωπος, ἂν καί θνητός δέν πρέπει κατὰ τόν Ἀριστοτέλη καί θνητά νά ἔχει φρονήματα, ἀλλά «ἐφ' ὅσον ἐνδέχεται ἀθανατίζειν καί πάντα ποιεῖν πρὸς τὸ ζῆν κατὰ τὸ κράτιστον τῶν ἐν ἑαυτῷ»⁸⁷. Μόνον οἱ σοφοὶ εἶναι λοιπόν εὐδαιμονέστατοι καί θεοφιλέστατοι, εἶναι ἡ κατακλείδα τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*⁸⁸. Καί αὕτη κυρίως τήν εὐδαιμονία πρέπει νά ἐξασφαλίσῃ ἡ ὀρθή, ἡ «κατ' εὐχὴν», πολιτεία, γιά ὅσους τουλάχιστον ἀπό τοὺς πολίτες της ἔχουν κλίση καί κλήση, μέσα στά πλαίσια τῆς ἔγνοιᾶς της γιά τό «κοινό συμφέρον», τό «πολιτικό ἀγαθόν», πού κυρίως ἀπορρέει ἀπό τήν ὀρθή μεσότητα τῆς δικαιοσύνης⁸⁹.

Λέει τώρα ὁ Ἀριστοτέλης στά *Πολιτικά*⁹⁰ γιά τήν ἰδεατή μέσα στά ὄρια τοῦ πραγματικοῦ καί τοῦ δυνατοῦ πολιτεία ἀπηχώντας τίς πνευματοκρατικές ἀπόψεις τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* πού προανάφερα: Προϋπόθεση

79. *HN* 1178b 3-5.

80. *HN* 1178a 9.

81. *HN* 1177b 22.

82. *HN* 1177b 25.

83. *HN* 1178a 1.

84. *HN* 1177b 26: «ὁ δὲ τοιοῦτος ἂν εἴη βίος κρείττων ἢ κατ' ἄνθρωπον».

85. *HN* 1178b 25: «τοῖς μὲν γὰρ θεοῖς ἅπας ὁ βίος μακάριος, τοῖς δ' ἀνθρώποις, ἐφ' ὅσον ὁμοίωμα τι τῆς τοιαύτης ἐνεργείας ὑπάρχει».

86. *HN* 1178b 24-25.

87. *HN* 1177b 31-34.

88. *HN* 1179a 30-32, 30: «θεοφιλέστατος ἄρα. τόν αὐτόν δ' εἰκός καί εὐδαιμονέστατον ὥστε κἂν οὕτως εἴη ὁ σοφός μάλιστ' εὐδαίμων».

89. *HN* 1133b 33. Πρῶτ. *Πολ.* 1283a 20, 38.

90. *Πολ.* 1323a 14 ἐπ., σέ ἐλεύθερη καί πάλι περίληψη.

τῆς ἔρευνας καί γιά τό ἄριστο πολίτευμα εἶναι νά ἔχει κανείς ἀποφασίσει ποιοῦ εἶδος ζωῆς εἶναι τό πῶς ἐπιθυμητό, ἀφοῦ σκοπός τῆς πολιτείας εἶναι πῶς θά γίνουν εὐδαιμόνες ὅλοι σχεδόν οἱ πολῖτες, κι ἀκόμα ἂν ὁ ἴδιος τρόπος ζωῆς πρέπει νά ἰσχύει γιά τόν κάθε πολίτη καί γιά τήν πόλη ὡς σύνολο⁹¹. Κάποια ἐξωτερικά, σωματικά καί ψυχικά ἀγαθά εἶναι ἀπαραίτητα καί γιά τήν κοινή εὐδαιμονία. Μεγαλύτερη σημασία ἔχουν ὅμως οἱ ἠθικές καί διανοητικές ἀρετές καί οἱ πράξεις πού ὑπαγορεύονται ἀπ' αὐτές. Ἡ εὐδαιμονία εἶναι βασικά συνάρτηση τῆς ἀρετῆς καί τῆς φρόνησης. Καί ἡ φρόνηση στά συμφραζόμενα αὐτά πρέπει νά ἐννοηθεῖ στό «παλαιότερο»(;) τουλάχιστον νόημά της ὡς σοφία καί ὄχι ὡς ἡ ἀρετή τῆς πρακτικῆς διάνοιας, ἔτσι πού συνδυάζεται μέ τήν ἀρετή γενικῶς⁹². Καί γιὰτί πρότυπο εἶναι καί πάλι ὁ θεός, πού εἶναι εὐδαιμών καί μακάριος ἀπό τή φύση του καί τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του – χωρίς ἐξωτερικές πράξεις πού θά τόν ἔβγαζαν ἔξω ἀπό τά σύνορα τῆς αὐτάρκειάς του – καί ὁ κόσμος⁹³. Κατά τρόπο ἀκόμα πῶς παράδοξο ὁ πρακτικός βίος ἐδῶ δέν συνίσταται μόνο ἀπό ἐξωτερικές πράξεις, ἀλλά γίνεται διάκριση ἐξωτερικῶν καί ἐσωτερικῶν⁹⁴ (χωρίς ἔξω ἀπ' αὐτές ἀποτελέσματα καί σχέσεις μέ τοὺς ἄλλους). Καί θετικότερα ἀξιολογοῦνται οἱ «αὐτοτελεῖς καί αὐτῶν ἕνεκεν θεωρίαι καί διανοήσεις»⁹⁵, πού ἔχουν μέσα τους τό σκοπό καί τά ἔργα τους. Περισσότερο λέμε πῶς πράττουν αὐτοί πού κατευθύνουν τήν πράξη μέ τή σκέψη τους. Καί ἐδῶ ἡ εἰρήνη ἐξυμνεῖται καί ὄχι ὁ πόλεμος πού εἶναι ἀπλῶς μέσον· ὑποτιμῶνται στό ὄνομα τῆς αὐτάρκειας καί οἱ νόμιμες ἀκόμα κυριαρχικές τάσεις καί εὐτυχισμένη χαρακτηρίζεται καί ἡ πόλη ἡ ἀπομονωμένη πολιτικά καί ἀσχολούμενη μέ τά ἐσωτερικά της⁹⁶. Πρέπει βέβαια νά εἶναι ἡ σπουδαία πόλη ἀνδρεία καί σώφρων καί καρτερική, πρέπει ὅμως νά εἶναι καί «φιλόσοφος», δηλαδή ν' ἀναζητάει τή σοφία ὡς θεωρία⁹⁷. Γιὰτί σκοπός τῆς φυσικῆς ἐξέλιξης ὅπως καί τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὁ νοῦς καί ἡ «θε-

91. *Πολ.* 1323a 20: «τίς ὁ πᾶσιν αἰρετώτατος βίος... μετά δέ τοῦτο πότερον κοινή καί χωρίς ὁ αὐτός ἢ ἕτερος;»

92. Παρόλο πού καί στά *HN Z'* ἡ ἠθική ἀρετή καί ἡ φρόνηση θρῖσκονται στή σχέση μέσου - σκοποῦ, στά *HE A'* ἀντιδιαστέλλεται ἡ φρόνηση ὡς σοφία μέ τήν ἀρετή γενικά καθώς καί οἱ ἀντίστοιχοι βίοι (1214a 32-33, 1214b 2-3, 1215a 36 – b 1-5). Στό *B'* ὅμως βιβλίο τῶν *HE* ἡ φρόνηση συγκαταλέγεται ἀνάμεσα στίς ἠθικές ἀρετές καί στό *Γ'* ἔχει καί τήν ἔννοια τῆς φρόνησης τῶν *HN* ὡς ἀρετῆς τῆς πρακτικῆς διάνοιας. Γιὰ τό πρόβλημα τῆς παλαιότητας τῶν *Πολ.* *H'* καί *Θ'* βλ. ὑποσ. 74.

93. *Πολ.* 1325b 28-30.

94. *Πολ.* 1325b 16-20.

95. *Πολ.* 1325b 20-21, 23.

96. *Πολ.* 1324b 1-1325a 15, 1333-1334a 10. Πρβλ. Maurice Defourny, «The Aim of the State: Peace», στόν τόμο, *Articles on Aristotle* 195-201.

97. *Πολ.* 1334a 11 ἐπ. Πρβλ. 1324a 25: «ἀμφισβητεῖται δέ παρ' αὐτῶν τῶν ὁμολογούν-

ραπεία τοῦ νοῦ»⁹⁸. Γιὰ τοῦτο ἡ παιδεία τῆς ὀρθῆς πολιτείας δέν πρέπει νά παραβλέπει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει θεωρητικό καί πρακτικό λόγο⁹⁹. Ἡ ἐνέργεια τοῦ ἀνώτερου μέρους τῆς ψυχῆς εἶναι προτιμότερη γιά ὅσους μποροῦν νά ἐπιτύχουν τήν ἄσκησή της, ὅπως εἶναι ἀνώτερα τά καλά ἀπό τά χρήσιμα¹⁰⁰.

Καί ἀναφέρεται τό ἐρώτημα: Εἶναι δηλαδή σκοπός τῆς ἄριστης ἀριστοτελικῆς πολιτείας νά ἐκκολάψει μιὰ κοινότητα σοφῶν πού νά χρησιμοποιοῦν στό σύνολό τους τά ἀναγκαῖα ἐξωτερικά ἀγαθά καί τίς ἠθικές ἀρετές τους ὡς προϋπόθεση γιά τήν ἄσκησιν τῆς θεωρητικῆς ζωῆς; Ἀσφαλῶς ὄχι. Γιατί κάτι τέτοιο εἶναι ἀσυμβίβαστο μέ τή θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη γιά τήν αὐτάρκεια τῆς πόλης. Καί γιατί δέν εἶναι δυνατόν νά ἀποτελεῖται ἡ πόλη ἀπό ὅμοια στοιχεῖα, οὔτε νά ἀσκοῦν ὅλοι οἱ πολῖτες τῆς τήν ἴδια ἀρετή καί κατά τόν ἴδιο τρόπο¹⁰¹.

Εἶναι ἡ πόλη γιά τόν Ἀριστοτέλη ἕνα αὐτάρκες ὅλον πού σύγκειται ὄχι μόνο ἀπό πολλά μέρη, ἀλλά καί ἀπό διαφορετικά¹⁰². Τήν ἐνότητά της δέν τήν ἀντιλαμβάνεται ὅπως πίστευε πῶς τήν ἐννοοῦσε ὁ Σωκράτης¹⁰³. Γιατί μιὰ τέτοια ἐνότητα, πού τήν ὑποστασιοποιεῖ, εἶναι πλασματική καί τήν αὐτοαναιρεῖ¹⁰⁴. Ἡ πόλη εἶναι ἀπό τή φύσιν τῆς πλῆθους. Δέν ἀποτελεῖται ἀπλῶς ἀπό πολλούς ἀνθρώπους ἀλλά καί ἀπό ἀνθρώπους διαφορετικοῦ εἴδους¹⁰⁵. Ἄν καί ἡ ἀρετή καί ἡ εὐδαιμονία τῆς πόλης εἶναι κοινές, δέν συμπίπτει πάντα ἡ ἀρετή τοῦ ἀγαθοῦ ἀνδρός καί τοῦ σπουδαίου πολίτη¹⁰⁶. Παρότι κάποια ἀρετή εἶναι σ' ὅλους κοινή, ἡ ἀρετή τοῦ καθενός εἶναι ἰδιαίτερη¹⁰⁷. Κατά τό μέτρο πού ἡ σωτηρία τῆς πόλης εἶναι ἔργο τοῦ καθενός, εἶναι καθένας καί σπουδαῖος πολίτης, ἀλλά ὄχι ἀπαραίτητα καί ἀγα-

των τόν μετ' ἀρετῆς εἶναι βίον αἰρετώτατον πότερον ὁ πολιτικός καί πρακτικός βίος αἰρετός ἢ μᾶλλον ὁ πάντων τῶν ἐκτός ἀπολελυμένος, οἷον θεωρητικός τις, ὃν μόνον τινές φασιν εἶναι φιλόσοφον ...λέγω δέ δύο τόν τε πολιτικόν καί τόν φιλόσοφον». Γιὰ τόν τρόπο μέ τόν ὅποιο ἡ σοφία εἶναι ποιητική εὐδαιμονίας βλ. *HN* 1144a 3-6.

98. *Πολ.* 1334b15: «ὁ δέ λόγος ἡμῖν καί ὁ νοῦς τῆς φύσεως τέλος». Πρβλ. *HE* 1249b 20: «τόν θεόν θεραπεύειν καί θεωρεῖν».

99. *Πολ.* 1333a 25.

100. *Πολ.* 1333a 36.

101. *Πολ.* 1261a 22, 1260a 15, 1274b 39, 1277a 5: «ἐξ ἀνομοίων ἡ πόλις, ὡσπερ ζῶον εὐθύς ἐκ ψυχῆς καί σώματος», καί «ἐξ ὁμοίων» μέ ἄλλο πνεῦμα ὁμως: 1295b 25.

102. *Πολ.* 1290b 20-39.

103. *Πολ.* 1261a 16

104. *Πολ.* 1261b 6-15.

105. *Πολ.* 1261b 21-27.

106. *Πολ.* 1276b 16: «...ἐχόμενόν ἐστιν ἐπισκέψασθαι πότερον τήν αὐτήν ἀρετήν ἀνδρός ἀγαθοῦ καί πολίτου σπουδαίου θετέον, ἢ μή τήν αὐτήν». Πρβλ. 1277a 25-32. Βλ. Αὐγ. Μπαγιόνα, *Μαθήματα ἠθικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλη*, Θεσσαλονίκη 11.

107. *Πολ.* 1276b 24-26.

θός κατά μία, τήν τέλεια ἀρετή¹⁰⁸. Εἶναι ἀδύνατο νά ὑπάρχει μία πόλη μόνο ἀπό σπουδαίους¹⁰⁹. Δέν θά ἦταν αὐτάρκης. Μόνο ἡ ἰδιότητα τοῦ σπουδαίου πολίτη πρέπει νά ὑπάρχει σέ ὅλους¹¹⁰. Δέν εἶναι ἴδια ἡ ἀρετή τοῦ κορυφαίου καί τῶν παραστατῶν τοῦ χοροῦ¹¹¹. Ἡ ἀρετή τοῦ ἀγαθοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ ἀγαθοῦ πολίτη συμπίπτει μόνο στούς ἄρχοντες¹¹² καί στούς πολίτες τῆς ἀριστης πολιτείας¹¹³. Λέει ὁ Ἀριστοτέλης: «Φαμέν δὴ τὸν ἄρχοντα τὸν σπουδαῖον ἀγαθὸν εἶναι καὶ φρόνιμον, τὸν δὲ πολίτην οὐκ ἀναγκαῖον εἶναι φρόνιμον»¹¹⁴. Ὡς φρόνιμος πρέπει καί πάλι ἐδῶ νά νοηθεῖ ὁ σοφός, μέ τή φρόνηση στήν ἔννοια τῆς σοφίας καί τῆς θεωρίας. Γιατί μόνο ἔτσι ὁ φρόνιμος ἀντιδιαστέλλεται ἀπό τὸν ἀγαθό, τὸν ἠθικά ἐνάρετο¹¹⁵, ἔστω κι ἂν ἡ φρόνηση ὡς ἀρετή τοῦ πρακτικοῦ κι ὄχι τοῦ θεωρητικοῦ λόγου εἶναι κι αὐτὴ διανοητικὴ ἀρετή¹¹⁶. Μέ τή θεώρηση ὅμως τῆς φρόνησης ὡς «ἰδίας» ἀρετῆς καί μόνης πού ταιριάζει στὸν ἄρχοντα, στήν ἀρχικὴ δηλαδή φύση¹¹⁷, ἐνῶ οἱ ἄλλες εἶναι ἀνάγκη νά εἶναι κοινές ἀρχόντων καί ἀρχομένων – καί στούς ἀρχόμενους τὴ φρόνηση τὴν ὑποκαθιστᾶ ἡ «ἀληθῆς δόξα»¹¹⁸ – ἀνάγεται ἡ φρόνηση στό καθαρά θεωρητικὸ ἐπίπεδο.

Ὅταν λοιπὸν ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ κοινὴ τὴν εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου μεμονωμένα¹¹⁹ καί τῆς πόλης, ὡς πόλη πρέπει νά μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ἐννοεῖ τό σύνολο τῶν πολιτῶν μέ τὴ θεωρία κυριότατη εὐδαιμονία ὅσων ἀπό τὴ φύση εἶναι ταγμένοι σ' αὐτὴ. Γιατί δέν εἶναι ἡ εὐδαιμονία γιὰ ὅλους

108. *Πολ.* 1276b 31-34.

109. *Πολ.* 1276b 37-38.

110. *Πολ.* 1277a 1-5.

111. *Πολ.* 1277a 11-12.

112. *Πολ.* 1276b 15-26. Πρβλ. R. Develin, «The Good Man and the Good Citizen in Aristotle's Politics», *Phronesis* 18 (1973) 1-9.

113. *Πολ.* 1288a 38: «τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον ἀνδρὸς ἀρετὴν εἶναι καὶ πολίτου τῆς πόλεως τῆς ἀρίστης».

114. *Πολ.* 1277a 14-16.

115. Πρβλ. *HE* 1215b 38. Ἀντίθετα μέ τό χωρίο τῶν *Πολ.* 1277a 12-16 λέγεται στά *HN* σχετικὰ μέ τὴ φρόνηση ὡς ἀρετὴ τῆς πρακτικῆς διάνοιας: «οὐχ οἶον τε ἀγαθὸν εἶναι κυρίως ἄνευ φρονήσεως, οὐδέ φρόνιμον ἄνευ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς» (1144b 30). Προφανῶς δέν πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια ἔννοια τῆς φρόνησης παρά τὴ στενὴ σχέση τῆς «πρακτικῆς» φρόνησης μέ τὴν πολιτικὴ (*HN* 1140b 10, 1141b 23 ἐπ.)

116. *HN* 1140b 5-30. Πρβλ. *HE* 1240a 13.

117. Ἀνάλογη μέ τὴν ἀρχικὴ φύση τοῦ νοῦ, ὁ ὁποῖος ἄρχει ἀπέναντι τῶν ἄλλων ψυχικῶν δυνάμεων ἀρχὴ βασιλικὴ καί πολιτικὴ (*Πολ.* 1254b 5).

118. *Πολ.* 1277b 28: «ἀρχομένου δέ γε οὐκ ἔστιν ἀρετὴ φρόνησις, ἀλλὰ δόξα ἀληθῆς», ἐνῶ ἡ φρόνηση ὡς ἀρετὴ τῆς πρακτικῆς διάνοιας λέγεται ἀρετὴ τοῦ «δοξαστικοῦ» (*HN* 1140b 26).

119. Μέ μεταφορικὴ ἔννοια, γιατί ἡ ἀριστοτελικὴ ἠθικὴ καί εὐδαιμονία δέν ἀφορᾶ τὸν «μονώτη» ἄνθρωπο. Βλ. *HN* 1097b 9, 1099b 14, 1169b 16 1170a 5. Πρβλ. *Πολ.* 1253a 28-29.

θεωρητική ὅσο κι ἂν ἀνάγεται σέ «ἐνέργειαν κατ' ἀρετήν» γιά ὅλους. «Δευτέρως εὐδαιμονία εἶναι ἡ «κατά τήν ἠθικήν ἀρετήν ἐνέργεια», καί στό ἐπίπεδο τῆς πόλης ὁ πολιτικός καί ὁ πρακτικός βίος¹²⁰. Μόνο γιά τό σπουδαῖο εἶναι ἡ θεωρία τό ἡδιστο καί τό ἄριστο, τό τιμιότατο πού μπορεῖ νά λάχει στόν ἄνθρωπο τό θεοφιλή, τόν «ἀπαθανατισμένο». Καί μέ τούς λίγους ὅμως αὐτούς, γιά τούς ὁποίους ἡ εὐδαιμονία ἀνάγεται στή θεωρητική ζωή, ἀξιῶνεται ἡ πόλη σάν ὅλον «πέραν ἢ κατ' ἄνθρωπον εὐδαιμονίας». Καί ὑπερβαίνεται στους κόλπους τῆς ἀνθρώπινο καί πολιτικό ἀγαθό καί ταυτίζεται ἡ εὐδαιμονία ὡς «τέλος τό ἀκρότατον» μέ τή θεωρία καί γιά τόν ἄνθρωπο καί γιά τήν πόλη.

Ὅταν λέμε λοιπόν ὅτι τελικός σκοπός τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς πόλης του πρέπει νά εἶναι ἡ ἐπίτευξη τῆς ἀκρότατης ἀρετῆς, πού ὅπως εἶδαμε ἀνάγεται καί στά δύο ἐπίπεδα τελικά στή θεωρία, δέν ἐννοοῦμε παρά τῆς πόλης τήν ὑποχρέωση μέ τά μέτρια ἀγαθά, τίς πρακτικές τῆς δραστηριότητες, τίς εἰρηνικές τάσεις τῆς καί τήν σωστή παιδεία¹²¹, νά ἐξασφαλίσαι τίς προϋποθέσεις πού θά ἐπιτρέψουν στίς φύσεις πού μποροῦν νά ὑψωθοῦν ὡς τίς ἀμετάβλητες ἀλήθειες καί τίς πρῶτες αἰτίες καί ἀρχές νά ἐπιδοθοῦν στή καλλιέργεια τοῦ μέσα τους θεϊκοῦ μορίου, στή «θεωρία» τοῦ θεοῦ¹²² καί τοῦ νοῦ· καί, γιὰτί ὄχι, στήν ὁμοίωση μ' αὐτόν, ὅσο τούς δίνεται ἀπό τή φύση.

Μήπως πράγματι ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι περισσότερο πλατωνικός ἀπ' ὅσο ὁ ἴδιος ἤθελε καί παραδεχόταν; Καί μήπως εἶναι πιο σωστή ἡ θέση αὐτῶν πού βλέπουν σήμερα ἕναν Ἀριστοτέλη λιγότερο πραγματιστή, περισσότερο ἰδεαλιστή καί πάντα μεταφυσικό καί πού, ἀντίστροφα ἀπ' τή παλαιότερη παράδοση¹²³, προχωροῦσε σταδιακά ἀπό τόν ἐμπειρισμό στόν ἰδεαλισμό καί ὄχι ἀπό τό μεταφυσικισμό πλατωνικοῦ τύπου τῶν πρώτων του χρόνων στόν πραγματισμό τῆς ὀριμότητας; Ἡ, ἀκόμα καλύτερα, αὐτῶν πού βλέπουν τόν Ἀριστοτέλη, χωρίς κριτήριο καί μέτρο τῆς ἐξέλιξης του τόν πλατωνισμό καί τήν ἀπόστασή του ἀπ' αὐτόν, ἰδεαλιστή καί ἐμπειρικό συγχρόνως κατά τά συμφραζόμενα¹²⁴;

120. Πολ. 1324a 27-28, 1325a 23-34.

121. Βλ. Mulgan, ὁ.π. 11.

122. HE 1249b 17.

123. Μέ κύριο γνωστό ἐκπρόσωπο τόν Jaeger. Διαφορετικές εἶναι οἱ γνωστές θέσεις τῶν F. Nuyens, *L' évolution de la psychologie d' Aristote*, Louvain, 1948 καί I. Düring, *Protrepticus, An Attempt at Reconstruction*, Göteborg 1961.

124. Βλ. Barker, *The Politics of Aristotle* XLVI.